

МІЖНАРОДНІ ТА МІЖКОНТИНЕНТАЛЬНІ МІГРАЦІЇ ЄВРЕЇВ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЗА ПРАЦЯМИ В. В. ОБОЛЕНСЬКОГО (ОСИНСЬКОГО)

У статті на основі робіт радянського статистика В. В. Оболенського проаналізовано основні міжнародні та міжконтинентальні напрямки переселення євреїв Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст. Подано створену вченим періодизацію міграційних рухів у вказаний проміжок часу. Визначено найважливіші причини міжконтинентальної еміграції єврейського населення з Росії та поза її межами.

Ключові слова: єврейське населення, міжконтинентальна еміграція, імміграція, міграційні рухи, Російська імперія.

В статье на основе работ советского статистика В. В. Оболенского проанализированы основные международные и межконтинентальные направления переселения евреев Российской империи в ХІХ – начале ХХ ст. Представлена созданная ученым периодизация миграционных потоков в указанный период времени. Установлены наиболее значимые причины межконтинентальной эмиграции еврейского населения, как из России, так и вне ее пределов.

Ключевые слова: еврейское население, межконтинентальная эмиграция, иммиграция, миграционные потоки, Российская империя.

The article is based on the works of Soviet statistics W Obolensky. This paper analyzes the main international and intercontinental destinations for resettlement of Jews of the Russian Empire in the nineteenth – early twentieth century. We ere posted created with the scientist periodization of migration movements in a specified period of time. The most important causes of intercontinental emigration of the Jewish population in Russia and abroad were determined in this paper. Records have been kept since 1828 of persons, whether emigrants or ordinary travelers, whether citizens or aliens who entered or left European Russia. The data were elaborated by the Russian Customs authorities on the basis of the passport registers or, in the case of Austrian subjects, of identification cards. Until 1850 travelers who arrived from or departed to Russian Poland were recorded but in 1851 the customs barriers between Russian Poland and the rest of Russia were removed. Passenger traffic between the two districts thereafter was regarded as internal, and statistical facts concerning these currents of migration ceased to be Emigration to overseas countries is not distinguished in these statistics. They are concerned only with arrivals in and departures from European Russia, from and to Asia and continental Europe, without distinguishing emigrants proper from the mass of ordinary travelers. From the beginning the statistics paid close attention to the nationalities of alien travelers. In table 1111 will be found such a statement for the period 1828 to 1915, with an estimate of the resulting net balance. But no final conclusions can be drawn from the figures. The same authority showed the excess of citizens departing over those arriving and the excess of aliens arriving over those departing, concluding that there had been a net increase in population.

The statistics about individuals presenting «short-dated cards» at the frontiers (tables U and VI) are even less complete, because checking these papers without seriously disturbing the traffic was very difficult.

The statistics of German seaports furnish another method of ascertaining the volume of Russian emigration. They relate to emigration overseas and, after 1899, to the British Isles. For the post-war period German statistics also are serviceable, since they furnish totals for Russians, but full particulars are not available. Tables IV and V for Latvia, showing transit of Russians according to their origins and destinations, are also useful in

this connection. Statistics about the number of migrants from pre-war or post-war Russia to Palestine (1922-24), South Africa (1913-24), Argentina (1857-1924), Brazil (1871-1924), Canada (1900-24), Cuba (1911-24), United States (1820-1924) and Australia (1902-24) will be found in the national tables for those countries. Statistics about the number of migrants returning to Russia from Argentina (1857-1924) and the United States (1908-24) will be found in the national tables for those countries.

International migration as measured by current official statistics began soon after the end of the Napoleonic Wars. The longest series in the following national tables commence, for the countries of immigration, with Canada (1816), United States (1820), Brazil (1820), and New South Wales (1825); and for the countries of emigration with the British Isles (1815), Austria (1819) and Norway (1821). Thus, within a decade after Waterloo national emigration statistics had been set up in several countries of Europe and national or colonial immigration statistics in parts of North America, South America and Australia. The roots of these mass movements, which began to be systematically recorded a century ago, run far back into the earlier period of colonization but the present study does not demand a survey of migration in that pre-statistical period.

Key words: *Jewish population intercontinental emigration, immigration, migration movements, the Russian Empire.*

З проголошенням незалежності України було створено сприятливі умови для формування наукових традицій вивчення історії єврейського населення наприкінці XIX – на початку XX ст. Виходять друком численні статті та монографії, проводяться наукові конференції, захищена ціла низка дисертацій. До найбільш ґрунтовних досліджень у цій царині належать роботи О. Т. Безброва стосовно політики російського уряду в єврейському питанні наприкінці XIX ст., А. В. Морозової з історії єврейського населення Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст., В. В. Гончарова щодо єврейського населення Південно-Східної України у 1861-1917 рр., В. В. Щукіна та А. М. Павлюка з історії євреїв Миколаївщини у XVIII – XX ст., А. В. Гедьо з історії єврейського населення півдня та сходу України у XIX – на початку XX ст. і т. ін. Але серед них майже не зустрічаються роботи, пов'язані, із важливими в масштабах всього світу, процесами міжконтинентальних міграцій євреїв.

Одним із фахівців, який ще на початку XX ст. звернув увагу на прогалину в наукових дослідженнях з цієї проблеми та обстоював ідею нагальної необхідності вивчення міжконтинентальних міграцій у довоєнній Росії та новоутвореному СРСР, став академік, радянський публіцист, економіст, державний та партійний діяч Валеріан Валеріанович Оболенський (1887-1938 рр.), відомий за літературним псевдонімом Осинський. Важливе місце в різноманітній роботі В. В. Оболенського посідала його діяльність як керівника та теоретика радянської державної статистики населення, адже з лютого 1926 до березня 1928 рр. вчений обіймав посаду керуючого Центральним статистичним управлінням СРСР. Свої найважливіші наукові розробки, побудовані на статистичних даних, котрими він володів завдяки посаді, що обіймав, В. В. Оболенський виклав у ґрунтовній праці «Міжнародні та міжконтинентальні міграції у довоєнній Росії та СРСР» [1], котра вийшла друком у 1928 р. у м. Москва. Робота була написана на пропозицію американського

статистика, професора Уолтера Ф. Уїлкокса, для виданого ним у 1929-1931 рр. фундаментального колективного дослідження, присвяченого підсумкам міжнародної та міжконтинентальної міграції у XIX – на початку XX ст. [3-4]. Важливі та закриті для загального ужитку дані, що стосувались довоєнної Росії та СРСР 20-х рр., було запропоновано обробити та опублікувати у вигляді статті В. В. Оболенському. Але в процесі роботи стаття перетворилась на повноцінну монографію. Причину такого «ростання» автор вбачав у необхідності заповнення наявних у російській літературі прогалин у спеціальних дослідженнях щодо міжнародних та міжконтинентальних міграцій. Перше видання книги було здійснене російською мовою, накладом у 1000 примірників і було розраховане на широке коло читачів. Друге ж планувалось автором до видання в американській науковій збірці англійською мовою, та мало бути доповненим низкою авторських зауважень і пояснень. Проте, надруковані Уолтером Ф. Уїлкоксом у 1929 р. у першому томі матеріали подекуди були подрібнені, а єдиним джерелом у деяких розділах видання вказано лише Центральне статистичне управління СРСР, без згадок про авторство В. В. Оболенського. У 1931 р. було опубліковано другий том роботи Уолтера Ф. Уїлкокса, де, нарешті, було зроблено переклад праці В. В. Оболенського [5]. Упродовж наступних років книга Валеріана Валеріановича більше не перевидавалася та дуже рідко підлягала цитуванню, незважаючи на свою виняткову наукову цінність.

Перший розділ праці було названо «Юридичне становище російської еміграції. Статистичні матеріали, щодо російської еміграції та імміграції». В ньому В. В. Оболенський наводив, як один з перших і основних законодавчих актів, що легітимізував можливість «вільного переходу російських підданих до іноземного підданства» «Положення Комітету Міністрів» від 1892 р., що стосувалось умов діяльності в Росії Єврейського Колонізаційного Товариства, так званого, фонду пана Гірша. Згідно із вказаним положенням євреї, що виїжджали з

Росії, вважались за таких, що «назавжди полишили територію Росії» [2]. Також, В. В. Оболенський наголошував на вкрай відсталій системі еміграційного законодавства у Російській Імперії на початку ХХ ст., що унеможливило встановлення балансу між виїздом та в'їздом легальних та нелегальних мігрантів, а також на необхідності визначення тимчасової, так званої трудової міграції та відокремленні її від еміграції. Найбільш дослідженими районами виявились колишні польські губернії, що підлягали діям Варшавського статистичного комітету, котрий провів ряд обстежень вказаних територій у 1890-х та на початку 1900-х рр., а також регулярним зборам спеціальних даних підлягала фінська еміграція. В. В. Оболенський зазначав, що на противагу відсутності статистичних даних в Російській літературі та джерелах щодо еміграції та імміграції до Росії та з неї, найкращу статистику імміграції мають Сполучені Штати Америки та Аргентина. При цьому, частковою виявилась реєстрація інформації про емігрантів з цих країн і майже повністю відсутніми виявились відомості про емігрантів з Канади до Європейського континенту. Для подолання подібних інформаційних лакун, Валеріан Валеріанович використав, проведений разом з колегами, власний аналіз даних перепису населення 1897 р. та загального перепису 1926 р. Згідно із зібраною інформацією В. В. Оболенський визначив, що з 1597366 емігрантів, котрі прибули з Росії та були допущені до Сполучених Штатів за 1901-1910 рр., 44% (704345 осіб) склали російські євреї, які виїжджали не лише із губерній, що відійшли до Польщі та Литви, але також з тих, що лишилися у складі СРСР.

З 1881 до 1914 рр. тривав період міграцій єврейського населення Європейського континенту, який охопив близько 2,5 мільйонів євреїв. Основними центрами еміграції стали Російська та Австро-Угорська імперії (особливо її східні області, такі як Галичина) та Румунія. Майже три чверті емігрантів прямували до Північноамериканського континенту, Сполучених штатів Америки та Канади, де у той період не існувало адміністративних обмежень на імміграцію, решта переїжджали до Аргентини, Ерец-Ізраїлю та Південної Африки.

Причиною масового виїзду єврейського населення з Росії стала хвиля погромів 1881 р., котра не вщухала аж до середини 1890-х рр., а з 1905 р. прокотилася з новою силою, спонукаючи все більшу частину євреїв до еміграції за межі імперії. З середини 1905 р. до середини 1906 р. у Сполучених штатах була зареєстрована рекордна за останні 50 років кількість єврейських іммігрантів (154 тис., при приблизній загальній кількості від 200 до 250 тис. євреїв, що емігрували зі Східної Європи). Майже така сама кількість єврейських іммігрантів переїхала до США у 1907 та 1913 рр. Потужні хвилі міжконтинентальної міграції єврейського населення припинились лише із початком Першої світової війни. Близько 71,7% з числа тих 1,5 мільйонів євреїв що переселились до Сполучених штатів з 1899 по 1914 рр. становили вихідці

з Російської імперії, 16,2% – з Австро-Угорщини та 4,2% – з Румунії.

Паралельно з міжконтинентальними міграційними рухами останньої чверті ХІХ – початку ХХ ст. тривав процес так званої трансконтинентальної міграції, переселення євреїв Східної Європи до країн Центральної та Західної Європи. Результатом останнього стало переміщення 350 тис. євреїв.

Значні міграції євреїв відбувались і всередині імперій. Так, в межах Австро-Угорщини, єврейське населення переміщувалося зі східних областей Галичини, Буковини та Познані до західних районів та Німеччини. А в Росії відбувався процес урбанізації єврейського населення, коли значна кількість євреїв переселилась до кількох великих міст, таких як Одеса, Катеринослав, Київ та Москва. Так, з 1855 до 1910 р. кількість мешканців Одеси, що сповідували іудаїзм збільшилась у понад десять разів (з 17 тис. до 172608); Катеринослава більш ніж у 20 разів (з 3356 на 1857 р. до 69012), Києва – у 16 разів (з 3063 на 1863 р. до 50792).

З 1860 до 1870 рр. тривав період піднесення сприяння євреям у Росії, коли уряд відмінив більшість обмежень, що були введені для євреїв за часів правління Миколи І. Ця політика викликала пришвидшене зростання кількості єврейського населення та його обшинних установ у містах. Особливо показовою в цьому сенсі стала Москва. До кінця 1870-х рр. в Москві вже нараховувалося понад 10000 євреїв, було кілька молитовних будинків, школа-притулок Талмуд-Тора, ремісниче училище, тощо. У 1865 р. була зареєстрована Московська єврейська релігійна громада та її правління. Таким чином у 1860 – 80-х рр. у другому за значенням місті Російської імперії були сформовані інституції єврейського обшинного життя, котрі дозволили створити в місті процвітаючу громаду. А от з початку 1880-х рр. розпочинається зворотній процес – масовий відтік єврейського населення з Москви, в тому числі за кордон. Причиною вказаних подій стало сходження на престол імператора Олександра ІІІ та введення за його настійною вимогою нових законодавчих обмежень щодо євреїв. Було розпочато ряд компаній з виселення євреїв з міста та знищення єврейської громади Москви. Початок цим процесам було покладено у березні 1890 р. Рада присяжних повірених опублікувала нові правила про помічників на основі закону від 8 листопада 1889 р. про приписку до стану присяжних повірених у Москві. Це було першим обмеженням професійної діяльності євреїв у Москві. Найвищі постанови початку 1890-х рр. продовжили обмежувальну спрямованість законодавства щодо євреїв Москви. Не сподіваючись на позитивне ставлення Держради до нових рішень, центральна влада вдавалась до найпростішого способу уникання законодавчої процедури – безпосереднього імператорського наказу. Перша з двох, підписаних постанов стосувалося виселення з Москви всіх ремісників, що жили в місті на підставі закону 1865^р. Незабаром після депортації з Москви євреїв-ремісників центральна влада пішла далі та розпочала

наступний етап «очищення» Москви від євреїв. 15 жовтня 1892 р. з'явилося друге Найвище повеління «щодо видалення з Москви і Московської губернії всіх відставних чинів рекрутських наборів і членів їх родин, крім тих котрі були приписані до видання цього закону до міщанських товариств або вічних ремісничих цехів міста Москви або інших міст губернії». Таким чином, друге Повеління зачіпало відставних солдатів і їх сім'ї. Наприкінці 1890-х рр. цей перелік поповнився цілою низкою обмежувальних постанов.

Насильницька депортація десятків тисяч євреїв 1890-х рр. призвела до їх вимушеної міграції. Для зарубіжної преси виселення євреїв з Москви стало з цього часу однією з найбільш обговорюваних тем. Протягом 1890-х рр. російський періодичний друк ряснів статтями-відповідями щодо матеріалів, вміщених у зарубіжній пресі, котрі стосувались московських євреїв. Масштабна дискусія в російській періодиці розгорнулася і з питання єврейської участі в економічному житті. Постійні звинувачення правоконсервативної преси в бік євреїв у «засиллі» у тих чи інших галузях не чим не підкріплювались, оскільки євреї Москви до цього часу здебільшого були вже депортовані. За офіційними даними зареєстрована кількість єврейського населення Москви на рубежі XIX – XX ст. була меншою навіть за рівень до 1870-х рр. Незважаючи на те, що достовірність офіційної статистики викликає великі сумніви, можна з упевненістю стверджувати, що знищене шляхом репресій московське єврейство так і не змогло повною мірою оговтатися від подій початку 1890-х рр. Під натиском антисемітської політики Російського уряду 1891-1892 рр. відбулася вимушена міграція біля 20 тис. євреїв з Москви. При цьому тривало швидке зростання кількості єврейського населення у деяких містах Королівства Польського, куди переселилась значна кількість російських євреїв, а також більшість з числа тих, що були депортовані з Москви. Внаслідок цих процесів населення Лодзі з 1856 по 1910 р. збільшилось майже у 60 разів (з 2775 до 166628). Міграції до Ерец-Израелю склали від загальної кількості емігрантів лише 3 % – біля 70 тис. осіб.

Виходячи з історичних подій, що мали місце в Росії протягом XIX – на початку XX ст. В. В. Оболенський створив власну періодизацію міграційних рухів та обґрунтував її хронологічні межі. Так, він визначив 3 періоди: перший завершувався початком 60-х рр. XIX ст. (проведенням реформ Олександра II) і був позначений засиллям кріпосного права, коли кожен селянин був прикріплений до поміщика та обмежений у праві пересування, а виїздить за кордон могли переважно дворяни та невеличка кількість інших станів, міщани ж при цьому так само були обмежені становими вимогами, за однією з яких самостійна еміграція розглядалась, як державний злочин. Другий період – з початку 60-х рр. XIX ст.

до середини 90-х рр., визначався переходом до нового економічного та правового ладу. В. В. Оболенський визначив основною причиною нової міграційної хвилі в цей період -протиріччя, що виникли внаслідок збереження у господарському та правовому ладі держави старих феодальних відносин та появи і існуванні паралельно з ними нових капіталістичних. Третій період тривав з середини 1890-х рр. до початку Першої світової війни (1914 р.). Цей період характеризувався найбільшими розмірами міграційних процесів, причини яких автор визначив у зростанні капіталізму та виробничих сил в Росії й протиріччях між капіталізмом та вмираючим феодалізмом, особливо після «модернізації» 1905 р., коли еміграція стала явищем напівлегальним. Також, торгівельний договір з Німеччиною (1894 р.) значно полегшив перехід кордону з тимчасовими документами.

Згідно із розрахунками В. В. Оболенського, до Канади, облік емігрантів до якої був налагоджений лише у 1909 р., за два останні роки першого десятиріччя XX ст. виїхало 1749 та 2185 осіб з числа фінів, росіян, російських євреїв та російських поляків. У наступні роки цифри лише збільшились та за 1909-1913 рр. в середньому склали 2675 осіб щорічно. Автор відзначав, що російські євреї потрапляли до Канади та Сполучених Штатів не лише з однієї Росії. Вони прибували також після тимчасового перебування у Англії. За даними В. В. Оболенського з 1901 по 1910 рр. до Сполучених Штатів після тимчасового перебування переїхали з Канади 8028 євреїв, а з Англії – 30724. До 1906 р. в Англії осідали значні маси російських іммігрантів (здебільшого євреїв), що виявились не в змозі дістатись до кінцевої мети своїх пересувань – Америки. За даними *Statistical Tables relating to Emigration* кількість таких іммігрантів, що прибували до Англії без наявності квитка на подальший проїзд, за 1901-1905 рр. склали 163488 осіб [1, с. 16]. При цьому В. В. Оболенський зазначає, що єврейське населення, здебільшого тимчасово перебувало в Англії та дуже зрідка приймало англійське підданство.

Отже, у праці В. В. Оболенського «Міжнародні та міжконтинентальні міграції у довоєнній Росії та СРСР» викладено найважливіші напрямки міжконтинентальних міграційних потоків єврейського населення з Російської імперії XIX – початку XX ст. Країнами, які прийняли найбільшу кількість єврейських іммігрантів стали США, Аргентина, Канада та Англія, з яких дві останні виконували функцію, здебільшого транзитарну для єврейських емігрантів з Росії, що прагнули дістатись Сполучених Штатів. При цьому автор створив власну періодизацію, що складалась із трьох потужних еміграційних хвиль, неодмінно пов'язаних з історичними та політичними подіями в середині Російської імперії XIX – початку XX ст., котрі і стали причиною масового відтоку євреїв з Європейського континенту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Оболенский В. В. Международные и межконтинентальные миграции в довоенной России и СССР / В. В. Оболенский (Осинский). – Москва : Издание ЦСУ СССР, 1928. – 138 с.
2. Яновский С. Я. Русское законодательство и эмиграция [Текст] / С. Я. Яновский // Журнал Министерства юстиции: Год пятнадцатый. – 1909. – [№ 3. Март; № 4. Апрель]. – СПб. : Сенатская типография, 1909. – (Журнал Министерства юстиции; [№ 3 – 4]). – С.87–114.
3. International migrations / Walter F. Willcox : [in II Volume]. – New York : National Bureau of Economic Research, 1929. – Volume I: Statistics. – 1112 p.
4. International migrations / Walter F. Willcox : [in II Volume]. – New York: National Bureau of Economic Research, 1931. – Volume II: Interpretations. – 1125 p.;
5. Obolensky-Ossinsky Valerian V. Emigrations from and immigration into Russia / Valerian V. Obolensky-Ossinsky // in: Walter F. Willcox (ed.) "International migrations. – New-York : National Bureau of Economic Research, 1931. – vol. 2. – P. 521–580.

Рецензенти: Тригуб О. П., д.і.н., проф.;
Шкварець В. П., д.і.н., проф.

© Ласінська М. Ю., 2014

Дата надходження статті до редколегії 17.12.2013 р.

ЛАСІНСЬКА Маріанна Юріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, давньої та середньовічної історії навчально-наукового інституту історії і права Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського.

Коло наукових інтересів: історія України (XIX – початок XX століття).